

IRENA EGLĖ LAUMENSKAITĖ

Kas tikro? Apmąstymai apie nevienareikšmę sovietmečio patirtį ir jos tyrimus

Ant stalo gulėjo stora žalia knyga su žodžiais ant viršelio „KAS TIKRO“, kuriuos perskaičiau kaip klausimą. Tačiau ją pavarčius ir atvertus, pavadinimas pasirodė esąs kitoks: *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*¹. Tai – saktinių istorijų šaltinių rinkinys, pateikiamas kaip moksliskiau skambančio ir jau įvykdyto mokslo projekto dalis.

Sovietmečio patirties analizė

Saktinės istorijos (*oral histories*) kaip kokybinis tyrimo metodas vis plačiau taimomas tiek humanitariniuose, tiek socialiniuose moksluose. Šiuo atveju toks jų pateikimo būdas man kėlė daug klausimų. Pirmiausia, ar/ir kiek jis yra mokslinės studijos šaltinis, kuris gali būti atskirai publikuojamas kaip jos sudedamoji dalis? Istorijos tyrimuose dokumentų šaltiniai paprastai pateikiami su juos palydinčia svaria analize, tačiau šiuo atveju to nebuvo. Tad klaustina, ar galima pasikliauti žmonių dabar pateikiama tuometinio gyvenimo interpretacija, kai istorinis lūžis jau įvyko ir prasidėjo naujas kiek kitokio socialinio prisitaikymo, tačiau neretai ir konformizmo, laikotarpis? Kas kita būtų sovietmečiu pasakotos istorijos, kai paviešinti savo autentišką pasakojimą kaip ideologijai nepaklusnią laikyseną buvo tikrai rizikinga. Tačiau tokios asmens gyvenimo istorijos vis dėlto buvo rašomos, o Vakaruose ir posovietmečiu publikuojamos kaip dokumentinis ir publicistinis žanras².

-
- 1 *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*: Saktinės istorijos šaltinių rinkinys, sudarytojai Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė ir Valdemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvys, 2015.
 - 2 Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*: Atsiminimai, miniatiūros, laiškai, sudarė Aldona Šulskytė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997; 1972–1989 m. leista *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*.

Todėl akivaizdu, kad dabar, po kelių dešimtmečių, pasakojantys herojai tą „kažką labai tikro“ neišvengiamai pateikė jau iš šiandienos situacijos ir interpretacijų³. Maža to, istorijos užrašinės neužtikrinant informacijos anonimiškumo, kuris reikalautų, kad jas interpretuojant ir cituojant būtų pakeičiami paties pasakotojo, kitų asmenų ir net vietovių vardai. O šiuo atveju dalies to „kažko tokio labai tikro“ nelieka jau vien todėl, kad neišvengiamai suveikia vidinis cenzorius ir neatskleidžiami dramatiški paties asmens gyvenimo įvykiai. Žmonės tokius dalykus ir šiaip vengia prisiminti arba dažniausiai sau pačiam save teisina, t. y. interpretuoja savaip.

Sakytinės istorijos metodas įprastai Lietuvos humanitarų taikomas renkant informaciją apie įvairius sovietmečio epochos reiškinius, įvykius, procesus bei juos tyrinėjant arba interpretuojant⁴. Ir šiuo atveju istorijos buvo renkamos, kaip sakoma ir knygos pratarinėje, akademiniais tikslais. Tačiau tuomet jų struktūra, formuojama mokslininkų-klausėjų, turi būti metodologiškai pagrįsta, paliekant patį pasakojimą gyvą, autentišką ir net galimai prieštarinę, koks prieštaringas yra pats žmogaus gyvenimas. Kodėl klausiami tokie klausimai, o ne kitokie, kurie atskleistų ne tik surastų nepaklusniųjų tarpusavio ryšius ir tinklus, bet ir platesnį gyvenimo kontekstą? Kaip pasirinkti šie, o ne kiti pasakotojai, galimai taikant „sniego gniūžtės“ metodą? Kiek šie klausimai yra tikslingi? Ar atsižvelgta, kad jie neišvengiamai yra fragmentiški apklaustųjų herojų viso gyvenimo kontekste?

Šios istorijos mane sudomino ir todėl, kad vieną kitą pasakotoją pažinojau asmeniškai ir net pati buvau jų interpretuojamų situacijų liudininkė. Subjektyvumas čia neišvengiamas, tačiau kaip jis matomas mokslo studijos kontekste? Antrosios šio projekto knygos-monografijos *Nematoma sovietmečio visuomenė*⁵ autoriai šių ir kitų surinktų pasakojimų fragmentus suaudė į tikslingai struktūruotą visumą. Kaip ir anksčiau išleistoje monografijoje *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*⁶, pasakojimai yra panaudojami, kad atskleistų

3 Laima Žilinskienė (sud.), *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013. p. 11–12; Aurimas Švedas, „Pokalbiai kaip patirčių atverties ir prasmių kūrimo laukas“, *Colloquia*, Nr. 34, 2015, p. 191.

4 Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 190.

5 *Nematoma sovietmečio visuomenė*, mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

6 *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2012.

tuo laikmečiu tarsi nematomai veikusių tarpusavio ryšių tinklus (socialinius tinklus), kurie kaip faktinė medžiaga buvo vertingi tiriant plačias ir įvairalypes Sajūdžio ištakas. Tarpusavio tinklaveika pateikiama ir naujoje monografijoje, kuri gerokai išsamesnė ir visapusiškiau atskleidžia nematomą sovietmečio tikrovę bei kvestionuoja kai kurias ankstesnes kitų mokslininkų interpretacijas. Ji svaresnė už ne vieną Lietuvoje išleistą sovietmečio visuomenės analizę jau tuo, kad neapsiriboja ideologine gyvenimo plotme, tiesmukai neskirsto jos dalyvių į *baltus* ir *juodus*, kai nepaliekama žmogiškajai tikrovei būdingų kitų spalvų, atspalvių ir egzistencinių prieštaravimų galimybės, juos iki šiol vertinant vien kaip dvimąstytę⁷, asmenybės skilimą ir pan. Sovietmečio tikrovė monografijoje *Nematoma sovietmečio visuomenė* apima ir nevienareikšmių veikimo taktikų analizę, ir ekonominį „nepaklusnumą“, mums pažįstamą kaip „blato“ galimybių tinklą bei sovietmečio socialinio-ekonominio kapitalo kūrimą, taip pat nomenklatūrininkų neformalaus tinklo galią. Tad rinkta ir interpretuojama medžiaga, turint mokslinį sumanymą sovietmečio visuomenę ir joje vykusius socialinius procesus atskleisti per stiprių ir silpnų, retų ir tankių socialinių tinklų buvimą, tarsi sugula į vientisą audinį, vis dėlto palikdama atvirą klausimą: kas liko už hipotetiškai sukonstruoto vaizdinio ribų?

Tuos „nesvarbius“ ar galimai kitaip interpretuotinus įvykius sunku atsekti pasirinkus tokį sakinį istorijos būdą, kai pasakojamos istorijos tėra herojų gyvenimo fragmentai – to laikmečio laikysenos ir interpretacijos jau iš šiandienos perspektyvos, išryškinant vienus kaip aukas, kitus kaip kenkėjus, trečius kaip prisitaikėlius, o šiuos, kurių pasakojimai buvo užrašinėjami – kaip nepaklusnumo sistamai herojus. Tačiau ryškėja ir pastarųjų – etninės ir tautinės dvasios

7 Realios dvimąstytės pavyzdžiu galėtų būti sovietmečiu žymaus lietuvių rašytojo Juozo Baltušio gyvenimas, jei atsižvelgtume į žurnale *Metai* (2016, Nr. 11–12) publikuotą jo 1978–1979 m. dienoraščio dalį, nors kai kurie gabalai yra sunkiai iššifruojami ir neskelbiami. Pats autorius nuo pat 1969 m. rašytą „Vietoj dienoraščio“ tekstą buvo uždraudęs viešinti dar 25 metus po jo mirties. Tad tiek pats dienoraščio rašymas ir jo turinys, tiek pastaba, jog jis ilgam turi likti nežinomas, sugretinti su gausiomis Baltušio publikacijomis ir aktyvia veikla sovietmečiu, aiškiai liudija apie dvimąstytę. Todėl neįsisažmonintą konformizmą, kuris buvo būdingas daugeliui gyvenusiųjų tuo laikotarpiu, vargu ar galėtume vadinti dvimąstyte ar asmenybės skilimu. Greičiau pasyviu prisiderinimu prie aplinkybių, siekiant „nesikišti“, išlikti, įsitvirtinti tiesiog tam, kad gyventų, ir jei įmanoma – geriau. Ir tai nėra vien sovietmečio padarinys, o ilgo Lietuvos istorinio patyrimo būti „tiltu“ po batais žygiuojančiųjų tai iš Rytų į Vakarus, tai iš Vakarų į Rytus pasekmė, kuri suformavo gają lietuvišką nuostatą ir liaudišką pamokymą „Vaikeli, nesikišk“.

ieškotojų, nerimastingųjų senamiesčio opozicionierių-maištininkų, intelektualinių sambūrių dalyvių ir pogrindžio iššūkius bei rizikas perėjusių kovotojų ir tremtinių – skirtingas herojiškumas. Tiesa, būta ir „eilinių“ ano gyvenimo dalyvių, kurių istorijose taip pat užtiktime ne tik vertybinių bei socialinių pasirinkimų ir neišvengiamų gyvenimo prieštarų, bet ir to laikmečio refleksijos.

Grįžtant prie tų „kažkas tokio labai tikro“ pasakojimų, vertėtų iškelti du klausimus: pirma, kaip atrinkti pasakojimų „gabalai“ publikavimui? O antra, kaip jie gali būti interpretuojami, jei nėra platesnio sakinės istorijos konteksto – *gyvenimo istorijos*, kuri leidžia matyti tiek unikalius, tiek socialiai bendrus asmens gyvenimo iššūkius, apsisprendimus ir posūkius. Tai būtų viso sudėtingo gyvenimo „audeklas“ su neretai skirtingomis asmenų paskesnio pasirinkimo ir įvykių trajektorijomis – asmenų gyvenimo, kuris tebesitęsia jau dvidešimt metų po sovietmečio, pasakojimas. Ar tai reiškia, kad ši surinkta medžiaga pateikiama vien fragmentiškai tikslingai (neaišku, kas pasakojime yra praleista, tą žymint dažnai pasikartojančiais punktyrais), siekiant atskleisti tuo laikmečiu nereflektuotą ar nežinomą tinklaveiką, ar ji vis dėlto ir pati turi istorinio šaltinio svorį?

Vertinant knygą *Kažkas tokio labai tikro* pagal monografijos *Nematoma sovietmečio visuomenė* struktūrą ir analizę, ryškėja tų atskirai publikuojamų gyvų autentiškų pasakojimų labiau publicistinė vertė, nors istorija šiandien neretai vadinama viskas, kas vyko skirtingose socialinės tikrovės srityse ir skirtingais jos lygmenimis. Atsižvelgiant į tai, kad akademinės studijos tikslais buvo surinkta apie tris šimtus sakytinių istorijų,⁸ kyla klausimas, ar vien šios, atskira knyga išleistos ir „labai tikros“ nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos netampa per siaura medžiaga, o kartu ir abejotinu šios visuomenės dalies istoriniu šaltiniu?

Sovietmečio „nepaklusnieji“ ir jų įvairovė

Tačiau grįžkime bent prie kelių gyvų pasakojimų, įsiskaitydami į tai, kuo ir kaip reiškesi herojų nepaklusnumas. Pirma pasakotojų grupė (dalyvavusieji pogrindžio savilaidoje) galėjo apimti ir kitai nepaklusniųjų grupei priskirtus asmenis (pvz., Birutę Gučaitę) būtent tuo, kad kėlė savus tikslus – kad „visuomenė pra-

8 *Sąjūdžio ištakų beieškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, p. 27.

bustų ir sąmonėtų, kai kažkas daroma“⁹. Tai buvo asmeniškasis ir socialinis apsisprendimas, neišvengiamai rizikuojant savo gyvenimu.

Etninės-tautinės tapatybės ieškotojai ir puoselėtojai kėlė kitus klausimus – labiau susijusius su kraštotyros paveldo atradimu, savęs kaip lietuvių savivoka per šią veiklą, kolektyvinės tapatybės teigimu, siekiant sakralizuoti lietuvių ir konstruojant tų švenčių apeigas kaip alternatyvą tarybiniam festivaliui ir kultūros niveliavimui¹⁰. Čia rizikos buvo tiek, kiek Saugumas jos išvelgdavo kaip netarybinės nacionalinės dvasios budinimą – opozicinę laikyseną – bet vis dėlto ne pasipriešinimą¹¹.

Tačiau kaip prieštaringiausi personažai atsiskleidė nerimastingos būties ilgesio nešėjai senamiesčio verpetuose. Verta priminti, kad toks ilgesys ir paieškos iš esmės būdingi kiekvienam sąmonėjančiam ir gyvenimo klausimus keliančiam asmeniui – ūgtelėjusiam paaugliui ir bręstančiam jaunuoliui. O sociologiškai interpretuojant – jaunimui kaip socialinei grupei, besirengiančiai tapti socialiai aktyvia ir atsakingai veikiančia visuomenės gyvenimo tęsėja ar atvirksčiai – pertvarkytoja. Jaunimui privalu daug ką kvestionuoti, tam dažniausia naudojant tik savitą ir net maištingą raišką. Žvelgiant į tų nerimastingųjų publikuojamas nuotraukas abiejose monografijose, į akis pirmiausia krinta to laikmečio stilius – į sovietmečio erdvę mimeziškai perkeltas išorinis pavidalas ir raiška, kurie buvo būdingi hipiams Vakaruose kaip kontrkultūros nešėjams¹². Tačiau vertėtų pastebėti ir tai, kad pastarųjų maištas prieš tėvų kartos atotrūkį tarp deklaruojamų vertybių ir praktikuojamų orientyrų reiškėsi ne vien ilgais plaukais, pacifistine laikysena, ekscentrišku elgesiu, apimančiu ir iš Rytų atvežtų narkotinių žolelių vartojimą, bet ir pastangomis gyventi komunomis, tuo oponuojant visuomenėje stiprėjančiam individualizmui. Tad kokią alternatyvią tinklaveiką sukūrė Vilniaus „Bermudų trikampyje“ migruojantys nerimastingieji? Tačiau dar svarbiau – kuo tos bręstančiam jaunimui būtinos paieškos galiausiai virto ar į ką įsiliejo? Čia jų pasakojimai nutrūksta, o gaila... Nes pasimatytų gana prieštaringas paveikslas, kai maištas virsta alkoholizmu, bedarbyste ar pasyviu uždarbiavimu

9 Ramunės Jurkuvienės pasakojimas. Žr. *Kažkas tokio labai tikro*, p. 13–41.

10 Antano Gudelio pasakojimas, *ibid.*, p. 140.

11 Apie socialinių laikysenų ir jas įvardyti naudojamų sąvokų skirtumus žr. Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*: Daktato disertacija, Vilniaus universitetas, 2009.

12 Edmondo Kelmicko pasakojimas. Žr. *Kažkas tokio labai tikro*, p. 269–272.

sargaujant; kai tik paskirais atvejais rimtai kabinamasi į gyvenimą ar pradeda jau gyvenimiško išlikimo rizikos ir atsakomybės reikalaujanti veikla. Tačiau dažnai, kaip jau žinoma, kontrkultūros, kuri orientuota susprogdinti vyraujančią kultūrą iš vidaus, nešėjai, vos tik neišvengiamai susiliečia su vyraujančiu visuomenės gyvenenos būdu, tampa esančių socialinių struktūrų tarnautojais, dažnai uolesniais nei jų tėvai, nes maištingas oponavimas, kai nesama gilios ir gerai įcentruotos ašies arba stuburo, neturi ko naujo – konstruktyvaus ir vaisingo – duoti. Tad ar tų nerimastingųjų raiška nebuvo tuo pat metu ir „užsitęsusi paauglystė“, toks tarsi nenoras integruotis – bendra to laikotarpio laikysena, kuri ir dabar būdinga atskiriems sluoksniams kaip nenoras prisiimti atsakomybės už tai, ką darai...“¹³?

Tačiau šią storą žalią pasakojimų knygą verta paskaityti, nes vienas kitas buvęs *nepaklusnūs* išsako gilesnes refleksijas apie save ir tuos nerimastingos būties ieškotojus, bet šios refleksijos galimos tik perėjus rimtus ir realius gana prieštaringo gyvenimo išbandymus.

Jose tikrai yra „kažko tokio labai tikro“, galimai įvardijamo kaip atviras klausimas „kodėl?“, rizika nežaisti su melu, adekvačios emocinės raiškos ilgesys. Tačiau ne mažiau tikra buvo ir daugumos autistinė laikysena vengiant ideologinės indoktrinacijos, ir visus persmelkianti neurozė dėl nutylimų tragiškų šeimos bei asmeninių patirčių, šitaip nesąmoningai perduodant savo vaikams nerimo ir nepasitikėjimo nuostatas. Tačiau nedidelė dalis „sovietinių“, nepaisant visko, buvo paprasti, atsakingi už savo šeimos gyvenimą ir net moralūs, nebūtinai būdami tikintys¹⁴. Ne vienas to laikmečio maištautojas, pasilikdamas nuošaly nuo realaus įpareigojančio apsisprendimo, tokius vertino iš aukšto kaip „paklusniusius“ ar „sistemos funkcionierius“.

Gyvenimo „kolboje“ nevienareikšmiškumas

Prie tokių sovietinių akivaizdžiai būčiau priskirta ir aš, nes gimiau Vilniuje, gana tipiškoje to meto inteligentų šeimoje, kurioje kitokios patirtys buvo nutylimos, nes sukandę dantis visiškai tylėjo tėvas ir senelis. Tik prieš porą metų priprašiau

13 Plg. *ibid.*, p. 271.

14 *Ibid.*, p. 277.

savo dėdę, iš penkių brolių vienintelį dar tebegyvenantį, papasakoti apie dramatiškas šeimos patirtis. Jis ilgai atsikalbinėjo, sakydamas, kad jam per sunku prie viso to grįžti. Bet papasakojo, ir po šešių valandų pokalbio abu gėrėme raminančius vaistus. Gerai, kad man kilo daug klausimų, nes kažką sunkaus iš to gyvenimo buvau perėmusi emociškai. O jei žmonės tam nėra atidūs, neklausia, nesidomi, jie ne tik nesuteikia galimybės savo tėvams ar seneliams tą nešiojamą sunkumą iškalbėti – išgedėti, išverkkti, apgailėti, atleisti ir taip iš tikro susitaikyti su savo gyvenimu. Jie neatveria ir sau šeimos patirčių poveikio, su kuriuo reikėtų sąmoningiau elgtis. Nemanau, kad be šios įsisąmonintos patirties ketvirtoji karta jau bus laisva nuo viso šio „psichologinio DNR“ paveldo. Psichologas Bertas Hellingeris, daug metų tyrinėjęs šeimos patirties konsteliacijas, teigia, kad nutylėtos patirtys ketvirtoje kartoje ne nusilpsta, bet reiškiasi jau organizmo disfunkcinėmis reakcijomis.

Nežinau, kuomet ir kaip būtų reikėję man visa tai papasakoti, kad nebūčiau gyvenusi kaip „kolboje“, kai lankiau gerą mokyklą, sėkmingai ją baigiau, patyrusi saikingą ateizaciją, kaip ir visi, buvau užrašyta į komjaunimą, vėliau įstojau į universitetą, daug bendravau, nesigilindama į kasdienį socialinį-politinį gyvenimą, nes nemačiau jam alternatyvių galimybių. Skaičiau geras knygas, vaikščiojau į teatrą ir koncertus, su draugais jaunatviškai svarstydama egzistencinius klausimus. Tačiau ieškojimas „kažko tokio labai tikro“ suvedė su Vilniuje sutiktais maskviečiais – taip pat ieškančiu ir „hipuojančiu“ jaunuimu. Kaip vėliau paaiškėjo, dalis jų buvo sovietinės nomenklatūros vaikai, leidę sau elgtis ekscentriškai, susidūrinėti su milicija, pasikliaudami, kad tėvai juos „ištrauks“. Važinėjau į Maskvą, susipažinau su visokiomis nepaklusniųjų grupėmis, nes man buvo smalsu. Skaičiau iš Maskvos parsivežamą Rytų filosofijos apologetiką, pritaikytą vakariečiams, ir tuomet joje ieškojau kažko tokio labai tikro. Manęs netraukė vėl ir vėl išgyventi tariamą nirvaną ir laikiną, aki-vaizdžiai tarp jų matomą tarpusavio atvirumo ir menamos bendrystės būseną kaip potyrį, kurį neilgam sukelia lengvai narkotizuojančios rūkomos žolelės. Kaip uodžiantį skaliką mane vedė nerimastingas klausimas: kaip be chemijos ir kitų psichotechnikų pagalbos atsiverti tai mane viršijančiai tikrovei, kurią akimirksniu išgyvenau ar atpažinau kaip kažką gelminio ir mane atskleidžiančio Kitam ir sau pačiai?

Tačiau tuo pat metu mane pradėjo jaukti konkretnesnis klausimas, nes mano mąstyme jau susipriešino dvi žmogiškosios ir socialinės tikrovės. Viena, kuri

tyliai gyveno manyje, vaikystėje iš močiutės ir mamos išgirdus jų pačių tarpukario, karo ir pokario patirtis: apie pasiturintį prieškarinio provincijos gyvenimą, karui besibaigiant pradingusį sūnų ir brolių, kurio tuomet mama neminėdavo savo biografijoje; per stebuklą išvengtą mirtį ir deportaciją, kai atėjo su automatais ir liepė susikrauti daiktus; nacionalizuotą namą, jame šeimai paliktą mažą kambarėlį su bendra virtuve ir naujų kaimynų patyčias, baimes universitete ir visa kita, kas pažįstama išgyvenusiems tą prieštarinę ir baisų metą. Tačiau kasdien mane pasitikdavo kitokia tikrovė – gyvenimas be asmeninių ir realių akistatų su sovietiniu režimu, bet kartu vis dažniau sutinkant ir kitokius žmones. Tarp jų jau baigusi universitetą susipažinau su Amerikos lietuviais, kurie gudrumu prasiveržė pro „geležinę uždangą“ mokyti lietuvių kalbos Vilniaus universiteto vasaros stovykloje. Daug ir atvirai su jais bendravau, nors greit sužinojau, jog vienas jų buvo aktyvus sovietologas. Po kurio laiko iš apgirtusio bendradarbio išgirdau, kad niekad nebūsiu pakviesta į Kompartiją, neišvažiuosiu į užsienį, nedėstysiu universitete, nes patekau į *persona non gratae* sąrašus. Tokia garbė už nieką, tik jaunatvišką smalsumą ir atvirumą ieškojimui...

Vėliau susipažinau su to meto iškiliaisiais kultūrininkais – poetais, rašytojais, dailininkais, net Juozu Miltiniu, patekau į p. Julijos Šalkauskienės draugiją, kurioje buvo ir tremtinių bei sovietmečiu nukentėjusių žmonių, tokių kaip p. Eleonora Čarneckienė. Ten buvo minima į Sibirą ištremta Nijolė Sadūnaitė, su kuria toji prakilni ponis susirašinėjo ir siuntė siuntinukus. Tų asmenybių unikalumas ir vidinė laisvė mane traukė, kartu aštrindama klausimą, kas yra kas ir kaip gyventi toliau, nes ryškėjo kitas atskaitos taškas.

Kartą, kai, pasiskolinusi vienai parai Aleksandro Solženicyno knygą, ramiai važiauvau namo ją skaityti, sustabdė autobusą, įlipo keli milicininkai ir pradėjo tikrinti. Atsimenu, kaip mane sustingdė baimė, o jiems neradus to kažko ieškomo ir išlipus, dažnai vis grįždavau prie klausimo, ar aš neišsigąščiau ir ištvėrčiau tokius išbandymus ir kankinimus, apie kuriuos jau skaičiau, ar nepabūgčiau, jei mane iškvieštų į Saugumą ir dėl ko nors spaustų, nors buvau girdėjusi iš pažįstamų, kaip reikia išsisukinėti? Aiškiai supratau, kad dar nesu gyvenimo išbandyta ir negaliu būti tikra, o juo labiau deklaruoti, kad buvau kitokia – sąmoninga, apsisprendusi ir tvirta, – nes dėl ko tuo metu reikėjo realiai apsispręsti?

... ir jo interpretacija

Ir staiga saugi sovietmečio nykuma pratrūko: pažinojau vieną kitą kitaip mąstantį filosofą, ne pagal protokolą buvau vadovo siunčiama lydėti vis dažniau atvykstančių užsieniečių, kadangi iš akademinio instituto bendradarbių geriausiai kalbėjau angliškai. *Lietuvos ryte* garbingos atminties monsinjoras Alfonsas Svarinskas parašė, jog esu KGB-istė, nes buvau užfiksuota su svečiais amerikiečiais Katedros aikštės mitinge, kai jiems atkakliai veržiantis ten patekti, teko eiti drauge su jais. Po to kažkurioje ideologinio indoktrinavimo situacijoje Filosofijos, Sociologijos ir teisės institute neištvėriau ir pasakiau kažką neleistinai drąsaus. Ir... netikėtai patekau į steigiamąjį Sąjūdžio susirinkimą, dėl ko visą šią savo istoriją ir pasakoju.

Žinia, Mokslų akademijos salė buvo sausakimša, žmonės buvo drauge pakylėti drąsai, naujiems sprendimams ir užsirašinėjo į per rankas leidžiamą susirinkusiųjų sąrašą. Dėl nieko nenuogaustadama pasirašiau ir aš. Bet savo nuostabai pamačiau, kad prieš mane sėdintis žymus ir gerbiamas kultūros veikėjas praleido tą sąrašą, į jį neužsirašydamas. Po keliolikos minučių jis buvo pasiūlytas į renkamą Lietuvos persitvarkymo Sąjūdžio Tarybą ir... sutiko joje dalyvauti. Vyko kažkas tokio labai tikro, ne vienas fotografavo, o mano atmintis fiksavo kiekvieną momentą. Kažkodėl įsidėmėjau, kad bebaigiant rinkti iškilus žmones į šią Tarybą, profesorius Vytautas Landsbergis, buvęs salės gale, staiga išsiveržė į tribūną, kažką pasakė ir taip pat buvo pasiūlytas. Žinau, kad dalis išrinktųjų dvejėjo, baiminosi, tačiau žingsnis po žingsnio kažkodėl ėjo, nes Lietuvoje Sąjūdžio palaikymas visur augo. Vėliau Antanas Terleckas suskaičiavo, kad gerokai didesnė Sąjūdžio Tarybos dalis buvo vienaip ar kitaip susijusi su KGB. Galima į tai dabar reaguoti priešaringai, bet vis dėlto suprasti, jog be šitų Saugumui tarsi savų žmonių viskas būtų beregint užgniaužta, nes visų tą vakarą susirinkusių nepaklusniųjų sąrašas atsidūrė, kur reikia... Niekas tuomet neįsivaizdavo, kad judėjimas, Maskvoje prasidėjęs tarsi „persitvarkymas“, Lietuvoje netikėtai įgaus kitokią kryptį ir nevienareikšmių įvykių seka atves į Nepriklausomybę¹⁵.

Todėl nesutinku su ne mažiau priešaringu ir jau amžinybėn iškeliavusiu Petru Dirgėla, kad visus sovietmetį išgyvenusius žmones taip paprastai galima

15 Kęstutis Girnius, „Nepriklausomybės nepripažinimas nebūtinai kenkė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, Nr. 2, p.5–6.

suskirstyti į *šviesuomenę* ir *klastuomenę*¹⁶. Kaip sovietmečio tyrėja nesutinku ir su Nerija Putinaite, anksčiau matavusia visus pagal ideologinių laikysenų skirtį¹⁷, o dabar jau teigiančia, kad „pri(si)taikyti sovietmečiu reiškę elgtis pragmatiškai, ne ideologiškai“¹⁸. Kai filosofo galvoje gimsta vis nauji sumanymai ir medžiaga apie žmogiškąjį pasirinkimą bei elgesį renkama pagal tų konstruktyvų sąlygojamus tikslus, ji neišvengiamai yra iš anksto atrinkinama, skaidoma, gal nematant, o gal nureikšminant tai, į ką dar ji kreiptų. Todėl ir jau surinktos gyvenimo istorijos būna skaitomos šitaip, nes nedaug kas gilinasi į žmogaus gyvenimo (iki to jo tyrimo momento) visumą.

Tiesa, pasakotojas (pateikėjas) yra klausiančiojo ir klausančiojo kreipiamas taip, kad vis grįžtų prie to, kur savo istorijos seką sustabdydavo, išsiplėsdamas visokiomis temomis. Tačiau klausytis ne rūpimos informacijos, bet žmogaus kaip asmens, kuris su patirtimi keičiasi, pereinamas išorines ir vidines prieštaras, uoliam savo idėjos vedamam tyrėjui nėra lengva. Kaip tas prieštaras interpretuoti, kai su nuostaba žvelgi į konkretų asmenį, galvodama, kaip jame visa tai dera, jo „neišsprogdina“; tarsi jis prisimindamas skaitytų savo gyvenimą ne kaip knygą, bet kaip atskirus puslapius ir dar ne paeiliui... Tačiau vis iš naujo klausantis įrašo ar skaitant jo transkripciją, gali ryškėti tai, kas teoriškai nebuvo numatyta. Tad ką tuomet daryti su ta viena pasirinkta teorija?

Esu pati ir drauge su kitais 1997–1999 m., o po to 2013 m. užrašiusi per 70 gyvenimo istorijų, kurių trukmė nuo 1,5 iki 6 val. Žmonės buvo skirtingi – nuo gimusiųjų tarpukariu iki prisimenančių tik vėlyvąjį sovietmetį. Buvo ir Bažnyčios pogrindžio bei slaptoje veikloje dalyvavusių, ir tų, kurie neviešai praktikavo savo tikėjimą, ir tokių, kurie vienaip ar kitaip taikėsi, darė socialiai perspektyvius pasirinkimus, tą interpretuodami gana skirtingai – priklausomai nuo savo patirties, jos refleksijos, klausiančiojo gebėjimo klausytis ir klausiti bei tikslintis, taip pat nuo pasakotojo vidinio atvirumo, kai kažko nesinori prisiminti, nes tai skauda, prieštaringa ar atmetina. Būdavo, kad, išjungus diktofoną, asmuo pasakydavo itin svarbius dalykus, kurių dėka visas pasakojimas įgaudavo aiškesnę

16 *Apie Karalystę*: Petrą Dirgėlą kalbina Vilius Bartninkas, Vilnius: Naujasis Židinyš-Aidai, 2016.

17 Nerija Putinaite, *Nenutrūkusi styga: Prisitaisyimas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 37.

18 Idem, „Pri(si)taikyti sovietmečiu reiškę elgtis pragmatiškai, ne ideologiškai“, prieiga internetu: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2016-11-30-pri-si-taikyti-sovietmečiu-reiske-elgtis-pragmatiskai-ne-ideologiskai/152093> [žiūrėta 2016 12 03].

struktūrą. Bet tai užrašyta nebuvo – galėjai tik pats vėliau visa tai pasižymėti ir svarstyti, kokia nauja teorinė konfigūracija ryškėja, kvestionuojanti savo ir kitų ankstesnes įžvalgas bei apibendrinimus.

Kas tikro atpažįstama, jei mąstoma vien ideologinių priešpriešų analizės plokštumoje? Ar visada dviejų, o gal ir daugiau socialinių tikrovių patyrimas ir net gyvenimas jų įtampoje reiškia suskilimą, dviveidiškumą, ar vis dėlto ir galimą ieškojimą, brandimą, sąmonėjimą, priimant ir socialinę atsakomybę? Asmeninis gyvenimas bet kuriuo atveju vyksta tik tam tikroje laiko atkarpoje, kai socialinė tikrovė yra tokia, o ne kitokia: ar tai būtų konkreti politinė–ekonominė santvarka, ar karas, ar suirutė, yra galimybė suvoki, kad esti ne vienas atskaitos taškas ir kad reikia rinktis... Bet apie tai pasakojama jau kitu laiku, o nuo pasakotojo patirties bei refleksijos priklauso ir tai, kas ir kaip pasakojama.

Prisimenu, kaip močiutė pasakodavo, kad pasibaigus karui senelis slapčia klausydavosi „Amerikos balso“, kuris žadėdavo, kad amerikiečiai ir kiti, bendrą frontą sukūrę, tuoj ateis, ir Lietuva bus išvaduota iš rusų. To klausėsi daugelis, gyveno sukandę dantis, bet, ilgai laukdami ir vis vildamiesi, palengva prisitaikė bei suprato, kad tokių pažadų niekas nepildys. Močiutė dar pasakojo, kaip jiedu su seneliu laikydavosi, kad neprasitartų ko priešiško, net bandydami prie vaikų sakyti, esą, gerai, jog nebėra mūsų didelio namo, savos žemės, mūsų krautuvės ir jos rūpesčių, kurie keldavo įtampas, nes gyvename sau ramiai... O vaikai šaukdavo: „Kodėl meluojat?“ Ir tai buvo kažkas tokio labai tikro... Tik vėliau, kai nebebuvo tiesioginės grėsmės išlikimui, prisitaikymą palengva keitė arba pasyvus konformizmas, arba angažavimasis karjerai ir bent daliniam kolaboravimui, o kitoje kartoje jau gyvenimas „de facto“, ypač jei tėvai tylėdavo arba net tildydavo. Režimo sąlygomis konformizmui ir kompromisinei karjerai apsisprendavo ne vien pragmatizmo vedini. Buvo daug kitų veiksmų, taip pat žmogiškas noras tiesiog kabintis į esamą gyvenimą, kaip augalo šaknis ištyndama ir rangydamasi kabinasi į uolieną...

Tikrai neketinu tokių ar šiek tiek kitokių teisinti. Bet žmogiškoji tikrovė sovietmečiu nebuvo vien dviveidiškumas ar suskilimas, nes asmuo, skirtingai nuo ideologijos, nėra plokščias. Vidinės prieštaros buvo ir yra paties žmogaus bei aplinkinių stelbiamos, tačiau daugelis to nereflektuoja – gyvena „kaip visi“, nes istoriškai vyraujanti kolektyvinė tapatybė nekėlė ir nekelią klausimo, kodėl yra taip, o ne kitaip. Tokiam klausimui būtinas ne vienas visuotinis atskaitos taškas, ir ne teorinis, bet patirtinis, o tiksliau – ir egzistenciškai vertybinis.

Tad kas tikro, kaip parašyta ant tos žalios knygos viršelio, yra šiandieniam mūsų gyvenime? Sociologiškai žvelgiant tikra, kad vieni klausosi „Русское радио“ – „Это очень хорошо!“, ilgisi senų gerų laikų, ir, šito veikiami, gyvena rūpindamiesi tik savimi ir gal dar savo šeima, visą atsakomybę suversdami valdžiai. Tokių nėra mažai. Kiti, veikiami provakarietišku nuostatų siaurąja prasme, palaiko antirusišką reakciją, neskirdami kultūros ir politinės ideologijos, bet taip pat rūpindamiesi tik savimi ir savo šeima... Kiti šiaip niekuo nesidomi ir nieko nepalaiko, tiesiog emigruoja svetur, kad dirbtų ir uždirbtų daugiau. Dar kiti „emigruoja“ į niekur: alkoholį, narkotikus, kitokias priklausomybes. O dar kiti šiai dabartinei būklei oponuoja, rinkdamiesi į trumpalaikius susibūrimus, bet kol kas nesiseka paliesti žmonių taip, kad jie atsibustų, telktųsi veikti drauge, o ne vieni prieš kitus. Sociologiškai žvelgiant – visa tai tikra...

O kas yra tokio labai tikro? Kas yra tokio vidinio ir tik tuomet išorinio tikrumo matas, jei ne žmogiška laisvė apsispręsti netikrume kaip nežinioje, priiimant už tai atsakomybę visad kito arba/ir Kito akivaizdoje? Tai nuolatinė rizika ir drąsa pasirinkti save – savo sąžinę, jei ji neužgožta, pasirinkti viršyti save senąjį. Viršyti tą, kuris nemąsto, nesusivokia, bijo atsigręžti į savo vidinę tamsą arba bijo „kištis“, būti nesuprastas ir neturi savivertės, nes gyvena „kaip visi“. Tai būtinybė ir drąsa save viršyti ir tuo iš tikro save pasirinkti tam, kad galėtum atvirai žvelgti į kitą, klausti, abejoti, pritarti arba ne, ieškoti sutarimo vis iš naujo apsisprendamas.